

УДК 347.627

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.22>

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Грицишина Л.В.,

докторка філософії з права,

доцентка кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0000-0002-8590-728X

Грицишина Л.В. Здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена питанням здійснення права на сімейне виховання в умовах воєнного стану. Наголошено, що принцип пріоритету сімейного виховання дитини нормативно закріплено у сімейному законодавстві України. Сімейне виховання дає можливість забезпечити нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток дитини. Підкреслено, що найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей. Особливої гостроти набувають питання здійснення права на сімейні форми виховання у період особливих станів, у тому числі і війни. З початком повномасштабної війни чимало дітей залишилися сиротами або проживають в умовах, які не відповідають потребам дитини. Підкреслено, що аби кожна така дитина отримала турботу, любов та сімейний затишок в нашій державі активно працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини. Наголошено, що здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану можна визначити як комплексне право сімейного вихователя та дитини на виховну взаємодію в сімейно-родинних умовах за підтримки з боку громадських та державних інституцій, спрямоване на належне забезпечення інтересів дитини в умовах воєнного стану. Зазначене дозволяє також включити період війни у перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини. Підкреслено, що ефективність виконання педагогічних та соціальних функцій у вихованні дітей визначається, серед іншого, міжнародним досвідом, результатами експериментів на території України щодо їх впровадження та дослідженнями українських теоретиків і практиків у сфері охорони дитинства. Остаточо ці питання мають знайти своє відображення у Національному плані сімейного виховання та догляду дітей в Україні. Наголошено, що сьогодні особливо важ-

ливим є зміст навчальних програм щодо підготовки кандидатів в сімейні форми виховання та впровадження послуги патронату.

Ключові слова: виховання, сімейні форми, воєнний стан, Координаційний центр, Національний план сімейного виховання.

Grytsyshyna L. Implementation of the right to family-based forms of education under martial law.

The paper is dedicated to issues on the implementation of the right to family-based forms of education under martial law. It is stressed, the principle of the priority of the family education is ensured normatively in the Family Legislation of Ukraine. Family education ensures a possibility to provide an appropriate physical, moral, intellectual and social development of the child. It is outlined, the most important task of the state is to get the family out of difficult life circumstances for further full-fledged parental care for children. Issues on the implementation of the right to family-based forms of education become especially sharp under specific circumstances including a war. Since the beginning of the full-scale war, many children have been orphaned or live in conditions that do not meet the needs of children. In our state, work actively for development of family-based forms of education and placement of children in the family to provide care, love and family comfort for every child. It is emphasized, the implementation of the right for family-based forms of education under martial law can be identified as a complex right of the family educator and the child for educative interaction in family conditions with the support of non-governmental organizations and state institutions, aimed at appropriate ensuring interests of the child under martial law. Mentioned above allows to include a war period into the list of circumstances that can cause difficult circumstances of the life. It is outlined, an efficiency of the implementation of pedagogical and social functions during the education of children are determined among others, by the international experience, findings

of experiments in Ukraine, and researches of the Ukrainian scientists and practitioners in the field of childhood. At last, issues on the implementation of the right to family-based forms of education under martial law would to be reflected in the National Plan for Family Education and Care of Children in Ukraine. It is stressed, the content of educational programmes for training of candidates for family-based forms of education and implementation of forms of foster care is especially significant.

Key words: education, family-based forms, martial law, Coordination Center, National Plan for Family Education.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Принцип пріоритету сімейного виховання дитини нормативно закріплено в ст. 5 Сімейного кодексу України (державна охорона сім'ї), де йдеться про те, що держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини [1]. Водночас, діюче національне законодавство оминає питання детального регулювання конкретних гарантій з боку держави щодо забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини у період воєнного стану.

З початком повномасштабної війни чимало дітей залишилися сиротами або проживають в умовах, які не відповідають потребам дитини. Аби кожна така дитина отримала турботу, любов та сімейний затишок, відповідні державні інституції активно працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини.

Водночас, багато аспектів сімейного виховання у період воєнного часу залишаються за межами законодавчого врегулювання, що може впливати на якість та ефективність реалізації цього процесу. Недостатнє урегулювання питань, пов'язаних із забезпеченням пріоритету сімейного виховання, може призвести до зростання ризиків порушення прав та інтересів дитини, а також до виникнення конфліктів між різними учасниками відносин, включаючи біологічних та соціальних батьків, опікунів, піклувальників та інституційних органів. Тому актуалізація доктринальної оцінки перспектив здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану та розробка конкретних механізмів забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини є важливим завданням для подальшого розвитку правової системи України, що перебуває під впливом багатьох негативних чинників.

Таким чином, принцип пріоритету сімейного виховання дитини являє собою не лише окрему фундаментальну засаду сімейного права, але й має суто прикладне значення як різновид суб'єктивного права з усіма властивими йому особливостями. Це право полягає в наданні державою можливості діяти певним чином з метою забез-

печення належного сімейного виховання, здійснення дій і вчинків, схвалюваних державою [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які опирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Питання здійснення права на сімейні форми виховання та його підстави розглядають у працях М.В. Бориславська [3], В.В. Маковецька [4], О.О. Пунда [5], Н.В. Радченко [6], З.В. Ромовська [7], Л. Савченко [8], А.С. Суходольська [9], Т. Тюріна, О. Кінаш [10], Ю.П. Харченко [11], О.Ю. Черняк [2]. та інших дослідників сучасного сімейного та цивільного права України.

Однак, практично поза увагою науковців залишилось питання здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану, що, зрештою, й обумовлює нагальність даного дослідження.

Формулювання мети статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження питання здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Право дитини жити і виховуватись у сім'ї – одне з найважливіших її прав. Виховання дитини – це місія великої політичної ваги. Україні, як і будь-якій іншій державі, потрібні не космополіти, а патріоти українського народу, патріоти своєї Батьківщини, але виховати патріота можуть лише патріоти [7, с. 297].

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї, крім зазначеного права на сімейне виховання та спільне проживання з батьками, охоплює такі права: право знати своїх батьків, право на піклування з боку батьків, право на виховання дитини власними батьками, на забезпечення її інтересів та всебічний розвиток, на повагу до її людської гідності [5].

Сімейне виховання дає можливість забезпечити дитині нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу їй стати повноцінним членом суспільства. Суспільні форми виховання не можуть замінити дитині сім'ю, і це давно підтверджено практикою. «Зараз уже ніхто не сперечається, яка форма виховання дитини – сімейна чи суспільна – має першість», – зазначає З.В. Ромовська [7, с. 26].

Дитина має право проживати разом з батьками. Норми Сімейного кодексу України щодо сімейного виховання (ст. 151 СК України) узгоджуються з положеннями Цивільного кодексу України про місце проживання дитини, яким визнається місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає (ч. 3, 4 ст. 29 ЦК України) [12].

Право дитини жити і виховуватись у сім'ї не може бути реалізоване лише у деяких випадках, коли спільне проживання з батьками суперечить її інтересам. Право дитини знати своїх батьків та право на їхній догляд пов'язане з фактом виникнення взаємних прав і обов'язків між батьками та дітьми і засноване на походженні дітей від певних батьків. Право дитини знати своїх батьків може бути обмежене випадками, коли отримання відомостей про батьків є неможливим. Першою чергою йдеться про знайдених дітей [5].

Догляд батьків за дитиною виражається не тільки у задоволенні її життєво-побутових потреб (харчування, забезпечення одягом, взуттям, навчальним приладдям), але й у проявах уваги до дитини, надання допомоги у вирішенні різноманітних питань, що її цікавлять, можливих конфліктів у спілкуванні з іншими дітьми.

Для держави повернення дитини у біологічну сім'ю – найоптимальніший варіант влаштування дитини. Найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей [10].

Необхідним елементом морального виховання дітей є створення батьками у сім'ї умов, що гарантують гідність дитини. Це включає в себе не лише розуміння дитиною своїх прав як особистості та формування власної моральної свідомості, а й надання дитині впевненості у собі, залучення її до активної участі у суспільному житті та всебічне задоволення всіх її інтересів. Такий підхід сприяє розвитку дитячої особистості та формуванню цілісної, морально стійкої особистості, яка може активно та продуктивно взаємодіяти з оточуючим світом.

Батьки, як основні вихователі, повинні створювати у дітей віру у власні сили та можливість, сприяти розвитку їхнього самовизначення та самореалізації. Це означає, що вони мають активно підтримувати інтереси та потреби своєї дитини, допомагати їй зрозуміти світ та займатися самовдосконаленням. Крім того, батьки мають створювати сприятливу атмосферу взаєморозуміння та відкритості, де дитина може вільно висловлювати свої думки та почуття, а також відчувати себе підтриманою та захищеною. Такий підхід сприяє формуванню морально відповідальних громадян, здатних приймати свідомі та обдумані рішення в усіх сферах життя.

У зв'язку з багатогранністю цих суб'єктивних прав особливе місце належить тим, що слугують вихованню підростаючого покоління – вирішують проблему формування повноцінної особистості майбутнього громадянина. У контексті здійснення виховання в умовах війни, особливе значення приділяється тим правам, які сприяють вихованню молодого покоління та вирішу-

ють питання формування повноцінної особистості майбутнього громадянина, особливо в умовах стресу та нестабільності, що супроводжують воєнні дії. Саме в цих умовах важливо створювати безпечно та стабільне середовище для розвитку дітей, забезпечувати їхній доступ до освіти, психологічної та медичної допомоги, а також сприяти формуванню моральних цінностей, толерантності та відповідальності перед суспільством. Такий підхід допомагає дітям зберегти свою гідність та психологічну стійкість навіть у складних воєнних обставинах, що дозволяє їм вирости в громадян, здатних до здійснення відповідального вибору та особистого внеску у майбутнє своєї країни.

В законодавстві право на виховання залишається недостатньо нормативно врегульованим через те, що його обсяг не може бути чітко визначений, враховуючи складну взаємодію з іншими батьківськими правами, наприклад, правом на спільне проживання або спілкування з батьками.

У правовій доктрині пропонується розширити зміст права на виховання, включивши такі компоненти, як право на сімейне навчання, обов'язок батьків стежити за фізичним та психічним здоров'ям дітей, формування у них поваги до людської гідності та прав, виховання в дусі нетерпимості до насильства, запобігання втягненню дітей у злочинну або антигромадську діяльність, а також виховання уявлення про працю як головне джерело добробуту.

Під вихованням загалом розуміється вплив суспільства на особистість, яка розвивається. У широкому розумінні – це соціалізація, тобто процес формування інтелекту, фізичних і духовних сил людини. Виховання є цілеспрямованою діяльністю, покликаною сформувати систему якостей особистості, поглядів і переконань відповідно до виховних суспільних ідеалів. Виховання включає в себе процеси адаптації до культурних норм, отримання знань та навичок у різних сферах життя, а також формування характеру та цінностей під впливом спадковості та взаємодії з оточуючим соціальним і природним середовищем.

Отже, особливої гостроти набувають питання захисту окремих прав у період особливих станів, у тому числі і війни. Першим кроком у цьому напрямку став Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [13], котрий передбачає, що у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів

юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [13].

26 травня 2023 року Постановою Кабінету Міністрів України було утворено Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей [14].

Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей є тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, що утворений для забезпечення узгодження дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань підготовки і проведення заходів загальнодержавного значення з метою швидкого та ефективного розроблення і виконання Національного плану сімейного виховання та догляду дітей в Україні і програм з розвитку сімейного виховання дітей, забезпечення системного підходу до організації та координації заходів з виконання Національного плану, планування відповідних заходів, проведення моніторингу та аналізу стану їх здійснення [14].

Такий підхід відповідає світовій тенденції до поширення сімейних форм виховання дітей. Так, наприклад, А.С. Суходольська наголошує, що «... є доцільним враховувати міжнародний позитивний досвід переходу до пріоритетності сімейного виховання шляхом реформування інтернатних закладів та створення замість них центрів соціально-психологічної реабілітації дітей за активної участі їхніх біологічних батьків» [9].

Таку ж позицію поділяє Ю.П. Харченко, наголошуючи, що основним напрямком сучасної політики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є розвиток форм сімейного виховання: усиновлення, опіки (піклування), прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу [11].

Так, наприклад, Хмельницька область одна із п'яти областей в Україні, яка потрапила у пілотний проект, який впроваджує реформу максимально наближену до сімейної форми виховання дітей. Супроводжує проект Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей, який створено з ініціативи Президента Володимира Зеленського та його дружини за підтримки Президентки Європейської комісії Урсули фон дер Ляєн [15].

За офіційними даними на даний час в області налічується на обліку 586 дітей-сиріт та 1229 дітей, позбавлених батьківського піклування. Разом 1815 дітей, з них сімейними формами виховання охоплено 1560 дітей. Залишаються в закладах інституційного догляду 204 дитини [15].

Важливим у вирішенні цього питання є пошук набувачів для сімейного типу виховання. Відтак, особливо важливим є зміст навчальних програм щодо підготовки кандидатів в сімейні форми виховання та впровадження послуги патронату в області [15].

Умови воєнного стану накладають серйозні виклики на здійснення права на сімейні форми виховання. Воєнний конфлікт створює надзвичайні обставини, які можуть вплинути на функціонування сімей та виховання дітей. Війна може призвести до розриву сімей та втрати контакту між батьками та дітьми через евакуацію, переміщення або втрату зв'язків під час військових дій. У таких умовах важливо забезпечити захист та безпеку дітей, які залишаються без батьківського піклування або опіки через війну.

Необхідно розглядати можливості для утримання дітей у сімейних умовах, незважаючи на складні обставини. Крім того, умови воєнного стану можуть вимагати впровадження спеціальних заходів з психологічної підтримки для дітей та сімей, щоб допомогти їм подолати стрес та травми, пов'язані з воєнними подіями. Важливо забезпечити доступ до освіти та медичної допомоги для всіх дітей, незалежно від їхнього статусу та місця проживання, щоб забезпечити їхній розвиток та благополуччя навіть у найскладніших умовах конфлікту.

Висновки та пропозиції дослідження.

Відтак здійснення права на сімейні форми виховання в умовах воєнного стану можна визначити як комплексне право сімейного вихователя та дитини на виховну взаємодію в сімейно-родинних умовах за підтримки з боку громадських та державних інституцій, спрямоване на належне забезпечення інтересів дитини в умовах воєнного стану.

Зазначене дозволяє також включити період війни у перелік чинників, що можуть зумовити складні життєві обставини.

Ми вважаємо, що ефективність виконання педагогічних та соціальних функцій у вихованні дітей визначається, серед іншого, міжнародним досвідом, результатами експериментів на території України щодо їх впровадження та дослідженнями українських теоретиків і практиків у сфері дитинства.

На сьогодні має місце здійснення ряду організаційних заходів для створення теоретичних засад державної політики забезпечення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання та розвиток у сімейному оточенні: розроблено достатню нормативно-правову базу для функціонування сімейних форм виховання; здійснено заходи щодо покращення організаційного забезпечення системи опіки над дітьми тощо. Остаточо питання мають знайти своє відображення у Національному

плані сімейного виховання та догляду дітей в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947–III. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення 25.04.2024 р.).
2. Черняк О.Ю. Принцип пріоритету сімейного виховання дитини та його вплив на сімейні правовідносини. *Юридичний бюлетень*. Випуск 19, частина 62, 2021. С. 62–68.
3. Бориславська М.В. Фактичне виховання у сімейному праві: значення, суть та правові наслідки. Університетські наукові записки. 2014. № 2 (50). С. 137–144.
4. Маковецька В.В. Поняття права на захист права на належне батьківське виховання : цивільно-правовий контекст. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 1 (63). С. 50–54.
5. Пунда О.О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2005. № 1. С. 111–115.
6. Радченко Н.В. Право дитини на сімейне виховання. *Вісник Черкаського університету*. 2017. Вип. 7. С. 103–108. URL: <http://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/1471/1542> (дата звернення 25.04.2024 р.).
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 26.
8. Савченко Л. Про права і обов'язки батьків по вихованню дітей. *Право України*. 1997. № 5. С. 55–57.
9. Суходольська А.С. Розвиток сімейних форм виховання соціальних сиріт *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 35(2). С. 112–116.
10. Тюріна Т., Кінаш О. Стан та перспективи розвитку сімейних форм опіки в сучасній Україні. *Social Work and Education*, Vol. 9, No 4. 2022. pp. 500–507. DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.5.
11. Харченко Ю.П. Особливості функціонування сімейних форм виховання в Україні. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 1. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Duur_2010_1_7.(дата звернення 25.04.2024 р.).
12. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 року. Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 25.02.2024 р.).
13. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення 25.04.2024 р.).
14. Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей: Постанова КМУ від 26 травня 2023 р. № 538 Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення 25.04.2024 р.).
15. В Хмельницькій ОВА працюють над розвитком сімейних форм виховання та влаштування дітей у родини. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=136975>. (дата звернення 25.04.2024 р.).